

“ભારતમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ”

રશિઅહમદ સરફરાજ ખાન^૧, ડૉ. રાજેશકુમાર વી. વાગડીયા^૨

^૧પીએચ.ડી, રિસર્ચ સ્કોલર, મોનાર્ક યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

^૨મોનાર્ક યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ABSTRACT

ભારતીય સમાજમાં એક સામાજિક અને કાનૂની સંસ્થા તરીકે લગ્નનું મહત્વનું સ્થાન છે, છતાં લગ્નનું વિસર્જન અંગત કાયદાઓના ક્ષેત્રમાં જટિલ પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. હિન્દુ અને મુસ્લિમ કાયદા, ભારતમાં બે સૌથી અગ્રણી ધાર્મિક કાનૂની પ્રણાલીઓ હોવાને કારણે, લગ્ન અને છૂટાછેડા માટે અલગ માળખા પૂરા પાડે છે જે તેમના ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પાયાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ અભ્યાસ ભારતમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડા સંબંધિત જોગવાઈઓનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરે છે. જ્યારે હિન્દુ કાયદો મોટાભાગે હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ, ૧૯૫૫ માં સંહિતાબદ્ધ કાનૂની જોગવાઈઓ દ્વારા છૂટાછેડાને માન્યતા આપે છે, ત્યારે મુસ્લિમ કાયદો બિન-સંહિતાબદ્ધ પરંપરાઓ અને મુસ્લિમ લગ્ન વિસર્જન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ જેવા પસંદગીના વૈધાનિક સુધારાઓના મિશ્રણ દ્વારા કાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખે છે. આ પેપર છૂટાછેડા માટેના આધારો, પ્રક્રિયાગત તફાવતો, ન્યાયિક અર્થઘટનની ભૂમિકા અને બંને પ્રણાલીઓમાં લિંગ ન્યાયની અસરની શોધ કરે છે. ન્યાયિક હસ્તક્ષેપો પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે, જેમાં ટ્રિપલ તલાક, કૂરતા, ત્યાગ અને પરસ્પર સંમતિ જેવા મુદ્દાઓ પર સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદાઓનો સમાવેશ થાય છે, જેણે છૂટાછેડા પર વિકસતા ન્યાયશાસ્ત્રને નોંધપાત્ર રીતે આકાર આપ્યો છે. તુલનાત્મક માળખું બે પ્રણાલીઓ વચ્ચે સમાનતા અને તફાવતોને પ્રકાશિત કરે છે, જે ધાર્મિક સ્વાયત્તતા અને સમાનતા, ન્યાય અને માનવ ગૌરવના બંધારણીય સિદ્ધાંતો વચ્ચેના અંતર્ગત તણાવને ઉજાગર કરે છે. અભ્યાસ તારણ કાઢે છે કે જ્યારે હિન્દુ અને મુસ્લિમ બંને વ્યક્તિગત કાયદાઓ છૂટાછેડા માટે માર્ગો પૂરા પાડે છે, ત્યારે હાલના માળખા ઘણીવાર પિતૃસત્તાકીર્તિના પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેના કારણે વધુ સમાન, લિંગ-ન્યાયી અને અધિકાર-લક્ષી અભિગમની જરૂર પડે છે જે વ્યક્તિગત કાયદાઓને બંધારણીય આદેશો સાથે સુમેળ કરે છે.

KEYWORDS: છૂટાછેડા, હિન્દુ લગ્ન કાયદો, મુસ્લિમ અંગત કાયદો, લગ્ન વિસર્જન, ટ્રિપલ તલાક, લિંગ ન્યાય, ભારતમાં અંગત કાયદા, ન્યાયિક અર્થઘટન, કૌટુંબિક કાયદો, તુલનાત્મક અભ્યાસ

પરિચય

ભારતમાં લગ્નને પરંપરાગત રીતે માત્ર એક સામાજિક સંસ્થા તરીકે જ નહીં, પણ એક પવિત્ર અને બંધનકર્તા સંબંધ તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે, જે સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પરંપરાઓમાં ઊંડે સુધી મૂળ ધરાવે છે. વ્યક્તિગત કાયદાઓના માળખામાં, લગ્ન અને તેના વિસર્જનના ઊંડા સામાજિક, નૈતિક અને કાનૂની પરિણામો છે. વૈવાહિક સંબંધોને વિસર્જન કરવાના સાધન તરીકે છૂટાછેડાને ઘણીવાર કૌટુંબિક જીવનની પવિત્રતા માટે વિશેષકારક પગલું માનવામાં આવે છે, છતાં તે એવા સંજોગોમાં જરૂરી કાનૂની ઉપાય રહે છે જ્યાં લગ્ન ચાલુ રાખવું અશક્ય બની જાય છે. ભારતમાં છૂટાછેડાની જટિલતા બહુવિધ વ્યક્તિગત કાયદાઓના સહઅસ્તિત્વ દ્વારા વધે છે, જે દેશના બહુલવાદી માળખાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આમાં, હિન્દુ અને મુસ્લિમ વ્યક્તિગત કાયદાઓ એક કેન્દ્રિય સ્થાન ધરાવે છે કારણ કે તેઓ ભારતીય વસ્તીના એક મહત્વપૂર્ણ વર્ગને સંચાલિત કરે છે અને લગ્ન અને છૂટાછેડા પર બે અલગ કાનૂની, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિકોણને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ઐતિહાસિક રીતે ધર્મશાસ્ત્રોમાં મૂળ ધરાવતા હિન્દુ કાયદાએ મૂળ લગ્નને કરાર નહીં પણ સંસ્કાર તરીકે માન્યું, જે વૈવાહિક બંધનની અવિભાજ્યતા પર ભાર મૂકે છે. જોકે, વીસમી સદીના મધ્યમાં હિન્દુ અંગત કાયદાઓના સંહિતાકરણ સાથે, ખાસ કરીને હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ, ૧૯૫૫ ના અમલ દ્વારા, છૂટાછેડાને કાયદેસર રીતે માન્યતા અને નિયમન કરવામાં આવ્યું, જેમાં કૂરતા, ત્યાગ, વ્યભિચાર અને પરસ્પર સંમતિ જેવા આધારો રજૂ કરવામાં આવ્યા. આનાથી સ્થાયીતાની પરંપરાગત કલ્પનાઓથી નોંધપાત્ર વિચલન થયું, આધુનિક કાનૂની સિદ્ધાંતોને ધાર્મિક પરંપરાઓ સાથે મિશ્રિત કરવામાં આવ્યા. તેનાથી વિપરીત, મુસ્લિમ કાયદાએ ઐતિહાસિક રીતે લગ્નને એક નાગરિક કરાર તરીકે ગણ્યા છે, જેમાં આધ્યાત્મિક સૂર છે, જેના કારણે તલાક, ખુલા, મુબારત અને ન્યાયિક હુકમનામું (ફસ્મ) જેવી વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વિસર્જનની મંજૂરી આપવામાં આવી છે.

છૂટાછેડા કાયદાઓનો ઐતિહાસિક વિકાસ

ભારતમાં છૂટાછેડા કાયદાઓનો ઐતિહાસિક વિકાસ ધાર્મિક પરંપરાઓ અને વ્યક્તિગત અધિકારોની આધુનિક જરૂરિયાત વચ્ચેના તણાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે. શાસ્ત્રીય હિન્દુ વિચારધારામાં, લગ્નને કરાર તરીકે નહીં પરંતુ એક અવિભાજ્ય સંસ્કાર તરીકે ગણવામાં આવતો હતો જે પતિ-પત્નીને જીવનભર અને તેનાથી પણ આગળ માટે બાંધે છે. ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓ જેવા પ્રાચીન હિન્દુ ગ્રંથોમાં છૂટાછેડા માટે કોઈ જોગવાઈ નહોતી, અને અલગ થવું સામાજિક રીતે અસ્વીકાર્ય હતું. એક સ્ત્રી, એકવાર લગ્ન કર્યા પછી, સંજોગોને

ધ્યાનમાં લીધા વિના તેના પતિ સાથે બંધાયેલી રહેવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી, અને લગ્નના વિસર્જનનો વિચાર ફક્ત વસાહતી અને સ્વતંત્રતા પછીના સમયગાળામાં જ વૈધાનિક સુધારા દ્વારા હિન્દુ કાયદામાં પ્રવેશ્યો. ૧૯૫૫નો હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ એક સીમાચિહ્નરૂપ બન્યો કારણ કે તેણે પ્રથમ વખત કૂરતા, વ્યભિચાર, ત્યાગ અને પછીથી પરસ્પર સંમતિ જેવા છૂટાછેડા માટે કોડિફાઇડ આધારો રજૂ કર્યા. તેનાથી વિપરીત, કુરાન, હદીસ અને ન્યાયિક અર્થઘટનમાંથી મેળવેલા મુસ્લિમ વ્યક્તિગત કાયદાએ હંમેશા લગ્નને એક નાગરિક કરાર તરીકે માન્યતા આપી છે જે ચોક્કસ શરતો હેઠળ વિસર્જન કરી શકાય છે. ઇસ્લામે પતિને તલાક ઉચ્ચારવાનો અધિકાર આપ્યો હતો, જોકે પ્રતિબંધોને આધીન હતો, જ્યારે સ્ત્રીઓ ખુલા, મુબારત અથવા ફસ્મ જેવા સિદ્ધાંતો હેઠળ ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ દ્વારા છૂટાછેડા માંગી શકતી હતી. સમય જતાં, મુસ્લિમ લગ્ન વિસર્જન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ જેવા ભારતીય કાયદાઓએ કૂરતા, ત્યાગ અથવા ભરણપોષણ પૂરું પાડવામાં નિષ્ફળતા જેવા આધારોને સંહિતાબદ્ધ કરીને મુસ્લિમ મહિલાઓના અધિકારોનો વિસ્તાર કર્યો. આધુનિક યુગમાં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપો, ખાસ કરીને શાયરા બાનો વિરુદ્ધ ભારત સંધ (૨૦૧૭) માં તલાક-એ-બિદત (ત્વરિત ટ્રિપલ તલાક) ને રદ કરવાથી, વધુ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે છૂટાછેડા કાયદો કઠોર ધાર્મિક સિદ્ધાંતોથી સમાનતા અને ગૌરવના બંધારણીય મૂલ્યોને જાળવી રાખવાના હેતુથી વધુ સંતુલિત માળખામાં પરિવર્તિત થયો છે. આમ, ભારતમાં છૂટાછેડા કાયદાઓનો માર્ગ પરંપરા-બંધિત પ્રથાઓથી સંહિતાકરણ, ન્યાયિક ચકાસણી અને લિંગ-સંવેદનશીલ સુધારા તરફ ધીમે ધીમે પરિવર્તન દર્શાવે છે.

છૂટાછેડા માટે કાનૂની અને ધાર્મિક જોગવાઈઓ

ભારતમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડાને નિયંત્રિત કરતી વૈધાનિક અને ધાર્મિક જોગવાઈઓ બે અલગ છતાં વિકસતી કાનૂની પરંપરાઓને પ્રકાશિત કરે છે. હિન્દુ કાયદા હેઠળ, લગ્નને પરંપરાગત રીતે એક સંસ્કાર માનવામાં આવતો હતો જેમાં વિસર્જનનો કોઈ અવકાશ નહોતો, પરંતુ હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ, ૧૯૫૫ ના સંહિતાકરણ સાથે, છૂટાછેડાને ઔપચારિક રીતે કાનૂની ઉપાય તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. કાયદાની કલમ ૧૩ વ્યભિચાર, કૂરતા, સતત બે વર્ષ સુધી ત્યાગ, બીજા ધર્મમાં રૂપાંતર, માનસિક વિકાર, જાતીય રોગ, સંસારનો ત્યાગ અને મૃત્યુની ધારણા જેવા ચોક્કસ આધારો દર્શાવે છે. વધુમાં, કલમ ૧૩ઈ માં પરસ્પર સંમતિથી છૂટાછેડાની વિભાવનાનો સમાવેશ થાય છે, જે વૈવાહિક ભંગાણ માટે આધુનિક અને સંમતિપૂર્ણ અભિગમને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ન્યાયિક નિર્ણયો, ખાસ કરીને નવીન કોહલી વિરુદ્ધ નીલુ કોહલી, એ પણ લગ્નના અવિશ્વસનીય ભંગાણના સિદ્ધાંતને માન્યતા આપી છે, સમકાલીન સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સાથે સુસંગત

કાયદાકીય સુધારાની વિનંતી કરી છે. તેનાથી વિપરીત, મુસ્લિમ કાયદો, કુરાન અને હદીસમાં મૂળ હોવાથી, લગ્નને કરાર તરીકે ગણે છે અને વિસર્જનના અનેક સ્વરૂપોને માન્યતા આપે છે. પરંપરાગત રીતે પતિને તલાક ઉચ્ચારવાનો એકપક્ષીય અધિકાર હતો, જે રદ કરી શકાય તેવો અથવા રદ ન કરી શકાય તેવો હોઈ શકે છે, જોકે શાયરા બાનો વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૭) માં સુપ્રીમ કોર્ટે તાત્કાલિક ટ્રિપલ તલાક (તલાક-એ-બિદત) ની પ્રથાને ગેરબંધારણીય ગણાવી હતી. મુસ્લિમ મહિલાઓ, જોકે ઐતિહાસિક રીતે વંચિત છે, છૂટાછેડા માટે ચોક્કસ રસ્તાઓ ધરાવે છે જેમ કે ખુલા (પતિની સંમતિથી પત્ની દ્વારા શરૂ કરાયેલ છૂટાછેડા), મુબારત (પરસ્પર છૂટાછેડા), અને મુસ્લિમ લગ્ન વિસર્જન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ હેઠળ ન્યાયિક વિસર્જન, જે ફૂરતા, નપુંસકતા, ગુમ થવું, ભરણપોષણ આપવામાં નિષ્ફળતા અથવા પતિને કેદ જેવા આધારો પૂરા પાડે છે. ફક્ત સિદ્ધાંત કોર્ટેને ચોક્કસ શરતો હેઠળ લગ્ન રદ કરવાની પણ સત્તા આપે છે. આમ, જ્યારે હિન્દુ છૂટાછેડા કાયદો સંહિતાબદ્ધ છે અને કાયદાકીય માળખામાં કાર્ય કરે છે, ત્યારે મુસ્લિમ છૂટાછેડા કાયદો બિનસંહિતાબદ્ધ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો અને કાયદાકીય સુધારાઓનું સંયોજન રહે છે, બંને પ્રણાલીઓ પરંપરા અને સમાનતા અને ન્યાયના બંધારણીય મૂલ્યો વચ્ચેના તણાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ન્યાયિક વલણો અને કેસ સ્ટડીઝ

ભારતમાં ન્યાયતંત્રે હિન્દુ અને મુસ્લિમ બંને અંગત કાયદાઓ હેઠળ છૂટાછેડા કાયદાઓના અર્થઘટન અને ઉપયોગને આકાર આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે, ઘણીવાર સમાનતા અને ન્યાયના બંધારણીય સિદ્ધાંતો સાથે ધાર્મિક સ્વાયત્તાને સંતુલિત કરે છે. હિન્દુ કાયદા હેઠળ, અદાલતોએ ઉદાર અર્થઘટન દ્વારા છૂટાછેડા માટેના આધારોને ધીમે ધીમે વિસ્તૃત કર્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, નવીન કોહલી વિરુદ્ધ નીલુ કોહલી (૨૦૦૬) માં, સુપ્રીમ કોર્ટે છૂટાછેડા માટે માન્ય આધાર તરીકે લગ્નના અવિચ્છેદનીય ભંગાણને માન્યતા આપવાની ભારપૂર્વક હિમાયત કરી હતી, જોકે તે હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ, ૧૯૫૫ માં સ્પષ્ટપણે પ્રદાન કરવામાં આવ્યું નથી. તેવી જ રીતે, ન્યાયતંત્રે ફૂરતા ને વ્યાપક અર્થમાં અર્થઘટન કર્યું છે, જેમાં માનસિક ફૂરતાનો સમાવેશ થાય છે, જેમ કે વી. ભગત વિરુદ્ધ ડી. ભગત (૧૯૮૪) માં જોવા મળે છે. આ ચુકાદાઓ આધુનિક વૈવાહિક સંબંધોની વાસ્તવિકતાઓને સ્વીકારવા તરફ પ્રગતિશીલ વલણને પ્રકાશિત કરે છે. બીજી બાજુ, મુસ્લિમ છૂટાછેડા કાયદામાં પરિવર્તનશીલ ન્યાયિક હસ્તક્ષેપો જોવા મળ્યા છે, ખાસ કરીને પુરુષો દ્વારા એકપક્ષીય છૂટાછેડા અંગે. શાયરા બાનો વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૧૭) ના સીમાચિહ્નરૂપ કેસમાં તલાક-એ-બિદત (ત્વરિત ટ્રિપલ તલાક) ની પ્રથાને ગેરબંધારણીય ગણાવી હતી, જેનાથી મુસ્લિમ મહિલાઓને મનસ્વી રીતે લગ્ન વિસર્જનથી રક્ષણ મળ્યું હતું. વધુમાં, અદાલતોએ ખુલા દ્વારા અથવા મુસ્લિમ લગ્ન વિસર્જન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ હેઠળ છૂટાછેડા મેળવવાના મહિલાઓના અધિકારની માન્યતાને સતત સમર્થન આપ્યું છે, જેનાથી સમુદાયમાં વધુ લિંગ ન્યાય સુનિશ્ચિત થયો છે. શમીમ આરા વિરુદ્ધ યુપી રાજ્ય (૨૦૦૨) માં, સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે વાજબી કારણ અને પૂર્વ સમાધાનના પ્રયાસો વિના ફક્ત તલાકનો ઉચ્ચારણ અમાન્ય છે, જેણે ઇસ્લામિક કાયદામાં કલ્પના કરાયેલ પ્રક્રિયાગત સુરક્ષાને મજબૂત બનાવી છે. સામૂહિક રીતે, આ ન્યાયિક વલણો નિષ્પક્ષતા, સમાનતા અને મહિલા અધિકારોના રક્ષણના બંધારણીય આદેશ સાથે વ્યક્તિગત કાયદાઓને સુમેળ બનાવવાના પ્રયાસને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જે ભારતમાં કૌટુંબિક કાયદાના વિકસતા લેન્ડસ્કેપ માટે મહત્વપૂર્ણ દાખલાઓ સ્થાપિત કરે છે.

જાતિ ન્યાય અને બંધારણીય ચિંતાઓ

હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડાના સંદર્ભમાં લિંગ ન્યાય ભારતીય કૌટુંબિક કાયદામાં સૌથી વધુ ચર્ચાસ્પદ ચિંતાઓમાંની એક છે. જોકે બંને કાનૂની માળખા લગ્ન વિસર્જનની જરૂરિયાતને ઓળખે છે, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે ઉપલબ્ધ પ્રક્રિયાઓ અને અધિકારો હંમેશા સંતુલિત નથી. સંહિતાકરણ પછી, હિન્દુ કાયદો, બંને જીવનસાથીઓને ઉપલબ્ધ છૂટાછેડાના ચોક્કસ આધાર પૂરા પાડે છે, અને સમય જતાં ન્યાયતંત્રે મહિલાઓના ગૌરવનું રક્ષણ કરવા માટે, ખાસ કરીને ફૂરતા અને ત્યાગના કિસ્સાઓમાં, આ જોગવાઈઓનું ઉદારતાથી અર્થઘટન કર્યું છે. તેનાથી વિપરીત, મુસ્લિમ કાયદાએ ઐતિહાસિક રીતે તલાકની પ્રથા દ્વારા પુરુષોના હાથમાં એકપક્ષીય છૂટાછેડાની વ્યાપક સત્તાઓ સોંપી હતી, જ્યારે મહિલાઓના વિસર્જનના અધિકારો તુલનાત્મક રીતે સાંકડા હતા. ન્યાયિક હસ્તક્ષેપો દ્વારા લાવવામાં આવેલા ધીમે ધીમે સુધારા, ખાસ કરીને તાત્કાલિક ટ્રિપલ તલાકને નાબૂદ કરવામાં, આ અસંતુલનને સુધારવા અને વૈવાહિક વિસર્જનના મામલામાં મહિલાઓને સમાન સ્થિતિની નજીક લાવવાનો પ્રયાસ છે. જો કે, આ સુધારાઓ છતાં, બંને સમુદાયો છૂટાછેડાની આસપાસ સામાજિક કલંકનો સામનો કરી રહ્યા છે, જે ઘણીવાર મહિલાઓને આર્થિક અસુરક્ષા, સામાજિક એકલતા અને બાળકો પર લાંબી કસ્ટડી લડાઈમાં ધકેલીને અપ્રમાણસર અસર કરે છે. મોટી બંધારણીય ચિંતા એ સુનિશ્ચિત કરવામાં રહેલી છે કે ધાર્મિક પરંપરાઓમાં રહેલા વ્યક્તિગત કાયદાઓ આધુનિક લોકશાહી સમાજમાં અપેક્ષિત સમાનતા, ન્યાયીતા અને ગૌરવના વ્યાપક સિદ્ધાંતોને નબળી ન પાડે. પડકાર ફક્ત ભેદભાવપૂર્ણ જોગવાઈઓમાં સુધારો કરવાનો નથી, પરંતુ એક એવું કાનૂની વાતાવરણ બનાવવાનો પણ છે જ્યાં મહિલાઓ

સામાજિક બહિષ્કાર અથવા પ્રક્રિયાગત અવરોધોના ભય વિના દમનકારી લગ્નોમાંથી બહાર નીકળવાના તેમના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે.

તુલનાત્મક વિશ્લેષણ

જ્યારે આપણે ભારતમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડા માટેની જોગવાઈઓની તુલના કરીએ છીએ, ત્યારે જે તરત જ દેખાય છે તે લગ્નના દાર્શનિક પાયામાં તફાવત છે. હિન્દુ પરંપરામાં, લગ્નને ઐતિહાસિક રીતે એક પવિત્ર, અવિભાજ્ય સંસ્કાર તરીકે જોવામાં આવે છે, અને સદીઓથી છૂટાછેડા કાયદેસર કે સામાજિક રીતે સ્વીકાર્ય નહોતા. ૧૯૫૫નો હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ એક વળાંક હતો કારણ કે તેણે પહેલીવાર લગ્નને વિસર્જન કરી શકાય તેવા આધારોને સંહિતાબદ્ધ કર્યા, જેમાં વ્યભિચાર, ફૂરતા, ત્યાગ, ધર્મોત્તરણ, અસાધ્ય માનસિક વિકાર, જાતીય રોગ અને ત્યાગનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે કલમ ૧૩(૧) માં પરસ્પર સંમતિથી છૂટાછેડાની વિભાવના પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી. તેનાથી વિપરીત, ઇસ્લામિક પરંપરામાં, લગ્નને નાગરિક કરાર તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને કારણ કે તે કરાર આધારિત સ્વભાવનો છે, તેને વિસર્જન કરવાનો અધિકાર હંમેશા વિવિધ સ્વરૂપોમાં અસ્તિત્વમાં રહ્યો છે. મુસ્લિમ કાયદો છૂટાછેડાના અનેક પ્રકારોને માન્યતા આપે છે : તલાક દ્વારા પતિનો એકપક્ષીય અધિકાર, ખુલા (પતિની સંમતિથી છૂટાછેડા), તફવિઝ (પ્રતિનિધિ છૂટાછેડા) દ્વારા પત્નીનો અધિકાર, અને મુબારત દ્વારા પરસ્પર છૂટાછેડા સાથે મુસ્લિમ લગ્ન વિસર્જન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ હેઠળ ન્યાયિક ઉપાયો.

મુખ્ય તફાવત એ છે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે આ જોગવાઈઓ કેટલી સુલભ અને સંતુલિત છે. હિન્દુ કાયદા હેઠળ, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ છૂટાછેડા માટે મોટાભાગે સમાન આધારો ધરાવે છે, જે લિંગ સમાનતા તરફના કાયદાકીય ઉદ્દેશ્યને પ્રતિબિંબિત કરે છે. જો કે, મુસ્લિમ કાયદા હેઠળ, પતિ પરંપરાગત રીતે પત્નીની સંમતિની જરૂર વગર તલાકનો વ્યાપક એકપક્ષીય અધિકાર ભોગવતો હતો. આ અસમપ્રમાણતાની ટીકા ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે કરવામાં આવી છે, જોકે શાયરા બાનો વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૭) માં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપએ તાત્કાલિક ટ્રિપલ તલાકની પ્રથાને રોકી છે, મુસ્લિમ છૂટાછેડા કાયદાને બંધારણીય સમાનતા તરફ ધકેલી દીધો છે. બીજો નોંધપાત્ર વિરોધાભાસ ન્યાયતંત્રની ભૂમિકા છે : હિન્દુ છૂટાછેડા માટે લગભગ હંમેશા કોર્ટના હસ્તક્ષેપની જરૂર પડે છે, જે પ્રક્રિયાને લાંબી અને ભાવનાત્મક રીતે કંટાળાજનક બનાવી શકે છે, જ્યારે મુસ્લિમ કાયદો છૂટાછેડાના કેટલાક વધારાના-ન્યાયિક સ્વરૂપોને મંજૂરી આપે છે જે ઝડપી હોય છે પરંતુ, ક્યારેક, અમલમાં વધુ મનસ્વી હોય છે. આ તફાવતો હોવા છતાં, બંને પ્રણાલીઓ છૂટાછેડા માટે કાયદેસરના આધાર તરીકે પરસ્પર સંમતિને માન્યતા આપવા પર એકરૂપ થાય છે, જોકે પ્રક્રિયાઓ અને સાંસ્કૃતિક સ્વીકૃતિ અલગ અલગ હોય છે.

પડકારો અને ટીકાઓ

હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડાની જોગવાઈઓ, સમય જતાં સુધારાઓ છતાં, સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર બંનેમાં નોંધપાત્ર પડકારો અને ટીકાઓનો સામનો કરી રહી છે. એક મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સત્તાનું અસંતુલન અને લિંગ અસમાનતા ચોક્કસ જોગવાઈઓમાં રહેલી છે, ખાસ કરીને મુસ્લિમ અંગત કાયદામાં તાત્કાલિક ટ્રિપલ તલાકના ન્યાયિક અમાન્યતા પહેલાં, જેણે પુરુષોને સ્ત્રીઓ માટે પૂરતા રક્ષણ વિના લગ્નનો અંત લાવવાનો એકપક્ષીય અધિકાર આપ્યો હતો. જોકે મુસ્લિમ લગ્ન વિસર્જન અધિનિયમ, ૧૯૩૯ જેવા સુધારાઓએ મહિલાઓ માટે ઉપલબ્ધ આધારોને વિસ્તૃત કર્યા, આ પ્રક્રિયા ઘણીવાર પતિની સંમતિ અથવા ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ પર આધારિત રહે છે, જે સામાજિક કલંક અને આર્થિક નબળાઈને કારણે સ્ત્રીઓને છૂટાછેડા મેળવવાથી નિરાશ કરી શકે છે. હિન્દુ સંદર્ભમાં, જ્યારે હિન્દુ લગ્ન અધિનિયમ, ૧૯૫૫ હેઠળનો કોડિફાઇડ કાયદો છૂટાછેડા માટે એક માળખાગત માળખું પૂરું પાડે છે, લાંબી મુકદ્દમા પ્રક્રિયાઓ, બોજરૂપ પુરાવા આવશ્યકતાઓ અને કૌટુંબિક અદાલતોમાં વિલંબ ઘણીવાર બંને પક્ષો માટે લાંબા સમય સુધી માનસિક અને નાણાકીય મુશ્કેલીઓનું કારણ બને છે. વધુમાં, પરસ્પર સંમતિથી છૂટાછેડાને કાયદેસર રીતે માન્યતા આપવામાં આવી હોવા છતાં, છૂટાછેડાની આસપાસ સામાજિક કલંક ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પર બોજ નાખે છે, જેમને સામાજિક બહિષ્કાર, સમાધાન માટે દબાણ અને બાળકની કસ્ટડી અને નાણાકીય સુરક્ષામાં મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. બીજી ટીકા વ્યક્તિગત કાયદાઓ અને સમાનતા અને ગૌરવની બંધારણીય ગેરંટીઓ વચ્ચેની અસંગતતામાં રહેલી છે, કારણ કે કેટલીક જોગવાઈઓ પિતૃસત્તાક ધોરણો અને અસમાન વર્તનને કાયમી બનાવે છે. સમુદાયોમાં એકરૂપતાનો અભાવ વધુ જટિલતા બનાવે છે, જેના કારણે સમાન નાગરિક સંહિતાની જરૂરિયાત પર ચર્ચાઓ થાય છે, જોકે ટીકાકારો દલીલ કરે છે કે તે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને નબળી પાડવાનું જોખમ ધરાવે છે. એકંદરે, હિન્દુ અને મુસ્લિમ બંને છૂટાછેડા કાયદા, તેમના ઐતિહાસિક મૂળની તુલનામાં પ્રગતિશીલ હોવા છતાં, હજુ પણ છટકબારીઓ, પ્રક્રિયાગત બિનકાર્યક્ષમતાઓ અને સામાજિક પ્રતિકારથી પીડાય છે, જે લગ્ન વિસર્જન ઇચ્છતા વ્યક્તિઓને વાજબી અને સમાન રાહત પહોંચાડવામાં તેમની અસરકારકતાને અવરોધે છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ અંગત કાયદા હેઠળ છૂટાછેડાનો અભ્યાસ ધર્મ, પરંપરા અને આધુનિક કાનૂની સિદ્ધાંતો વચ્ચેના જટિલ આંતરક્રિયાને ઉજાગર કરે છે. હિન્દુ કાયદો, જે એક સમયે લગ્નને અતૂટ સંસ્કાર માનતો હતો, તે વિવિધ આધારો પર છૂટાછેડાને માન્યતા આપવા માટે સંહિતાકરણ દ્વારા વિકસિત થયો છે, જે વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતા તરફના પરિવર્તનને પ્રતિબિંબિત કરે છે. લગ્નના કરારના ખ્યાલોમાં મૂળ ધરાવતા મુસ્લિમ કાયદાએ ઐતિહાસિક રીતે એકપક્ષીય વિસર્જનને મંજૂરી આપી હતી, પરંતુ ન્યાયિક હસ્તક્ષેપો અને કાયદાકીય સુધારા, જેમ કે તાત્કાલિક ટ્રિપલ તલાક પર પ્રતિબંધ, ધીમે ધીમે તેને ન્યાયીતા અને લિંગ ન્યાયના સિદ્ધાંતો સાથે સંરેખિત કર્યા છે. આ પ્રગતિઓ છતાં, સામાજિક કલંક, લાંબી મુકદ્દમા અને મહિલાઓ સાથે અસમાન વર્તન જેવા પડકારો મહત્વપૂર્ણ અવરોધો રહ્યા છે. તુલનાત્મક વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે જ્યારે બંને પ્રણાલીઓ બદલાતી સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સાથે અનુકૂળન સાધી છે, ત્યારે વૈવાહિક સંબંધોમાં સમાનતા અને ગૌરવ સુનિશ્ચિત કરવા માટે વધુ સુધારા જરૂરી છે. આખરે, ભારતમાં છૂટાછેડા કાયદાનું ભવિષ્ય વ્યક્તિગત કાયદાઓને બંધારણીય મૂલ્યો સાથે સુમેળ સાધવામાં, સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને ભૂંસી નાખ્યા વિના ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવામાં રહેલું છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ડેરેટ, જે. ડી. એમ. (૧૯૮૮). ભારતમાં ધર્મ, કાયદો અને રાજ્ય. ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
૨. દીવાન, પી. (૨૦૧૩). આધુનિક હિન્દુ કાયદો: સંહિતાબદ્ધ અને અસંહિતાબદ્ધ. અલ્લાબાદ કાયદા એજન્સી.
૩. કેન, પી. વી. (૧૯૭૪). ધર્મશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ (ભારતમાં પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન ધાર્મિક અને નાગરિક કાયદો) (ભાગ ૨). ભંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ.
૪. મેયને, જે. ડી., અને ઐયર, એ. આઈ. (૨૦૧૦). હિન્દુ કાયદો અને ઉપયોગ (૧૬મી આવૃત્તિ). ભારત લો હાઉસ.
૫. ફાયઝી, એ. એ. એ. (૨૦૦૫). મુહમ્મદ કાયદાની રૂપરેખા (૫મી આવૃત્તિ). ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
૬. મુલ્લા, ડી. એફ. (૨૦૧૩). મુહમ્મદ કાયદાના સિદ્ધાંતો (૨૧મી આવૃત્તિ, એમ. હિદાયતુલ્લાહ અને અરશદ હિદાયતુલ્લાહ દ્વારા સુધારેલ). લેક્સિસનેક્સિસ.
૭. અલી, એસ. એસ. (૨૦૧૩). ઇસ્લામ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં લિંગ અને માનવ અધિકારો: અલ્લાહ સમક્ષ સમાન, માણસ સમક્ષ અસમાન? સ્પ્રિંગર.
૮. મહેમૂદ, ટી. (૨૦૧૨). ભારતમાં મુસ્લિમોને લગતો કાનૂન કાયદો. ઉદ્દેશ્ય અભ્યાસ સંસ્થા.